

ВІТЧИЗНЯНА КОНСТИТУЦІЙНА ТРАДИЦІЯ ОБМЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РОКІВ

NATIONAL CONSTITUTIONAL TRADITION OF LIMITATION ON STATE POWER IN THE PERIOD OF LIBERATION STRUGGLE OF 1917–1920

Козаченко А.І., д.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Конституційна традиція носить національний та історичний характер, оскільки процес її формування відбувається по мірі політичного розвитку нації та завдяки запозиченню прогресивного конституційно-правового досвіду інших країн. Україна має власну багатовікову історію формування і розвитку національної конституційної традиції.

Конституційне законодавство Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки доби визвольних змагань 1917–1920 рр. спиралося на національну конституційну традицію та європейський конституціоналізм початку ХХ ст. Важливою складовою національної конституційної традиції було правове закріплення механізму обмеження державної влади, що спирався на інститут народовладдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут місцевого самоврядування та децентралізацію влади. Межі державно-владної діяльності органів публічної влади визначалися суверенітетом народу, правами і свободами людини і громадянина.

Конституційні акти України доби визвольних змагань 1917–1920 рр. відповідали тим стандартам, які нині визнані міжнародною юридичною спільнотою демократичними, такими, що передбачають механізм правового обмеження державної влади. Намагання втілити у конституційну практику механізм обмеження державної влади за умов військової агресії більшовицької Росії говорить про те, що українська конституційна традиція характеризувалася сприйняттям прогресивних вітчизняних політико-правових учень та досягнень конституційної теорії і практики розвинутих демократичних країн світу, що в кінцевому результаті засвідчує європейський цивілізаційний вибір України.

Ключові слова: конституційна традиція, конституціоналізм, обмеження влади, народовладдя, децентралізація.

The constitutional tradition is of a national and historical nature since the process of its formation occurs as the nation's political development progresses and through accumulating the progressive constitutional and legal experience from other countries. Ukraine has its own centuries-old history of the formation and development of the national constitutional tradition.

The constitutional legislation of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic of the period of the liberation struggle of 1917–1920 was based on the national constitutional tradition and European constitutionalism of the early 20th century. The important components of the national constitutional tradition included the legal consolidation of the mechanism for limiting state power, which was based on the institution of popular sovereignty, appointment by election, collegiality, definite period, accountability and answerability of government bodies, limitation of power by dividing it into three branches and introducing a mechanism of checks and balances, the institution of local self-government and decentralization of power. The limits for state and government activities of public authorities were determined by the sovereignty of the people, the rights and freedoms of man and citizen.

The constitutional acts of Ukraine during the liberation struggle of 1917–1920 met the standards which are now recognized by the international legal community as democratic, such as those that provide for a mechanism for legal limitation of state power. The attempt to implement a mechanism for limiting state power in constitutional practice under the conditions of military aggression of Bolshevik Russia indicates that the Ukrainian constitutional tradition was characterized by the perception of progressive national political and legal doctrines and achievements of the constitutional theory and practice of developed democratic countries, which ultimately indicates the European civilizational choice of Ukraine.

Key words: constitutional tradition, constitutionalism, limitations of power, popular sovereignty, decentralization.

Конституційна традиція і її складова частина – конституціоналізм, носять національний та історичний характер, оскільки процес їхнього формування відбувається по мірі політичного розвитку нації, сприйняття прогресивних національних політико-правових учень та завдяки іншим внутрішнім чинникам. Водночас, важлива роль у цьому процесі належить зовнішньому фактору – запозиченню прогресивного іноземного конституційно-правового досвіду. Результатом розвитку конституційної традиції в демократичних країнах світу стало формування сучасної моделі конституціоналізму. Україна має власну багатовікову історію формування і розвитку національної конституційної традиції та конституціоналізму.

Питання української конституційної традиції доби визвольних змагань 1917–1920 рр. є актуальним, адже звідти бере свій початок процес формування сучасної європейської моделі конституціоналізму в Україні. Дослідження української конституційної традиції, її розвиток та формування національного конституціоналізму набуло актуальності для вітчизняної історико-правової науки наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Історія розвитку конституційно-правових явищ України стала предметом дослідження І. Бойка, С. Головатого, В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, В. Кульчицького, О. Кресіної, М. Мірошніченко, О. Мироненка, В. Речицького, В. Рум'янцева, Б. Тищика, В. Чеховича, Ю. Шемшученка та інших науковців.

Наріжним каменем сучасного конституціоналізму і парламентаризму є сукупність принципів, порядку діяльності та інституційних механізмів, що використовуються з метою правового обмеження державної влади [1, с. 6]. Межі державно-владної діяльності органів публічної влади конституції сучасних демократичних країн світу визначаються суверенітетом народу, правами і свободами людини і громадянина, а також втіленням у конституційну практику принципу поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Тому метою цієї статті стало дослідження втілення національної конституційної традиції правового обмеження державної влади у конституційних актах України доби визвольних змагань 1917–1920 рр.

Лютнева 1917 р. революція в Російській імперії стала каталізатором для розвитку українського конституціоналізму, що спирався на ліберальну соціал-демократичну конституційну концепцію. Особливого значення набули конституційно-правові ідеї М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри. Українська Центральна Рада 1917 р. ухвалила чотири Універсали – конституційно-правові акти і програмні документи, проекти Конституції України: «Статут вищого управління України» 1917 р., Конституцію Української Народної Республіки (далі – УНР) 1917 р. та «Статут про державний устрій, права і вольності УНР» – Конституцію УНР 1918 р. Новітня вітчизняна конституційна тради-

ція обмеження державної влади формувалася під впливом Конституції США 1787 р. та демократичних конституцій країн Європи. Наукове підґрунтя у підвалини національної конституційної традиції правового обмеження влади заклали відомі фахівці у галузі конституційного права того часу С. Дністрянський, О. Ейхельман, С. Рудницький, В. Старосольський.

З огляду на широкий перелік інституційних механізмів правового обмеження державної влади особливе значення має III Універсал Української Центральної Ради (далі – УЦР). Він легалізував автономний статус УНР у складі демократичної Росії. Згідно із III Універсалом до складу української автономії мали входити дев'ять етнічних українських губерній. УЦР проголошувалася органом законодавчої влади, а Генеральний Секретаріат – вищим органом виконавчої влади УНР. Універсал містив програму широких демократичних перетворень: декларував загально визнані демократичні права людини і громадянина, скасовував смертну кару і приватну власність на землю, проголошував необхідність розвитку місцевого самоврядування, визнавав право на національно-персональну автономію представників національних меншин, встановлював восьмигодинний робочий день і робітничий контроль над промисловістю [2, с. 398-401].

Спираючись на III Універсал як конституційно-установчий акт та програмний документ, 10 грудня 1917 р. УЦР затвердила проєкт Конституції УНР. Розділ I проєкту Конституції УНР закріплював територію та автономний державно-правовий статус УНР у складі Федеративної Російської Республіки. Розділ II містив перелік демократичних прав і свобод громадян УНР. Організація влади будувалася на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Згідно розділів IV-VI вищими органами влади УНР були Всенародне Зібрання – орган законодавчої влади і Кабінет Міністрів – вищий орган виконавчої влади УНР. Формування та порядок діяльності Всенародного Зібрання УНР відповідало принципам парламентаризму. Проєкт передбачав судові гарантії діяльності місцевого самоврядування та національних організацій [3, с. 5-11]. Таким чином, проєкт Конституції УНР 1917 р. відповідав національній конституційній традиції правового обмеження державної влади та основним принципам європейського конституціоналізму початку XX ст. Але санкціонування Конституції УНР 1917 р. Установчими Зборами УНР унеможливила військова агресія більшовицької Росії проти УНР.

29 квітня 1918 р. УЦР прийняла нову Конституцію УНР, що отримала офіційну назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Згідно з IV Універсалом, санкціонувати Конституцію УНР повинні були Українські Установчі Збори, скликання яких не відбулося через прихід до влади П. Скоропадського. Тому Конституцію УНР 1918 р. слід вважати конституційним проєктом – результатом розвитку вітчизняної конституційної думки.

Перший розділ Конституції УНР 1918 р. містив загальні настанови: суверенітет держави, народний суверенітет як основне джерело державної влади, неподільність території України, розвиток місцевого самоврядування, визнання культурних прав національних меншин [4, с. 44].

Другий розділ закріплював широкі політичні та особисті права і свободи громадян УНР, що можливо лише за умов обмеження державної влади. Однією з перших у Європі Конституція УНР 1918 р. декларувала гендерну рівність, урівнювала в правах усіх громадян, незалежно від національності, освіти, релігії, майнового становища (ст. 11-12). У статтях 15-18 Конституція проголошувала свободу слова, друку, мітингів, свободу пересування, право на страйк, створення громадських організацій, якщо це не суперечить законодавству [4, с. 45]. Стаття 13 запроваджувала принцип Habeas Corpus – правила аре-

шту та притягнення до юридичної відповідальності, право суду здійснювати контроль за законністю затримання та арешту. Тримання під вартою, як запобіжний захід, не могло перевищувати 24 години. Згідно ст. 14 в УНР скасовувалася смертна кара, тілесні покарання та покарання, що принижують людську гідність [4, с. 45].

У III-VI розділах Конституція УНР врегульовувала організацію державної влади. За ст. 22 встановлювався принцип народовладдя – джерелом державної влади в УНР є народ. У ст. 23-25 Конституція УНР закріплювала обмеження державної влади шляхом розподілу влади на три гілки, що передбачало створення Всенародних Зборів, Ради Народних Міністрів, Генерального Суду УНР; врегульовувався порядок їх організації та діяльності. Всенародні Збори будувалися на принципах європейського парламентаризму, формувалися шляхом всезагальних, прямих виборів шляхом таємного голосування за пропорційною виборчою системою терміном на три роки [4, с. 46]. Згідно ст. 35 голова Всенародних Зборів мав статус голови держави. Рада міністрів формувалася Всенародними Зборами і перед ними несла відповідальність за свою діяльність [4, с. 49]. Таким чином, за формою правління УНР мала бути парламентською республікою.

Важливою складовою Конституції УНР 1918 р. в частині правового обмеження державної влади є норми, що врегульовували діяльність місцевого самоврядування. Концептуальне положення щодо діяльності місцевого самоврядування на принципах децентралізації містила стаття 5, зміст якої, як зазначає М. Мірошніченко, полягає у тому, що «не державна влада віддає свої повноваження на місця, навпаки, самоврядні інститути влади на місцях не перешкоджають органу центральної влади у межах повноважень, визначених Статутом, порядкувати «всіма справами, які зістаються поза межами діяльності установ місцевої самоуправи» [4, с. 44; 5, с. 54].

Органами місцевого самоврядування України проголошувалися виборні ради і управи громад, волостей та земель. Конституція УНР 1918 р. не містила переліку повноважень органів місцевого самоврядування окрім того, що їм мала належати вся повнота влади на місцях. Уряд УНР міг лише контролювати і координувати дії місцевого самоврядування, але не повинен втручатися у його діяльність. Конституція УНР встановлювала судові гарантії діяльності місцевого самоврядування. Право скасовувати постанови органів самоврядування, що суперечили Конституції, належало Генеральному суду УНР [4, с. 46].

З огляду на значення національного питання, розділ VII Конституції УНР 1918 р. був присвячений організації національних союзів (спілок), які мали об'єднувати представників окремих національностей. Органи кожного національного союзу мали право видавати закони, які поширювали чинність на представників цього союзу. Конфлікти між національним союзом, з одного боку, і державними органами та органами місцевого самоврядування, з іншого, щодо їх компетенції повинні були вирішуватися адміністративними судами [4, с. 51].

Таким чином, Конституція УНР 1918 р. це важлива складова національної конституційної традиції. Водночас вона засвідчує модернізацію і прогресивний розвиток української конституційної традиції, чому сприяли новітні конституційні ідеї вітчизняних науковців та громадсько-політичних діячів, а також використання досягнень європейського конституціоналізму початку XX ст. Конституція УНР 1918 р. відповідала тим конституційним стандартам, які нині визнані міжнародною юридичною спільнотою демократичними, такими, що передбачають механізми правового обмеження державної влади.

Наприкінці Першої світової війни розпочався процес державотворення на території Західної України, яка перебувала у складі Австро-Угорської імперії. Першим програмним документом конституційного характеру

Західноукраїнської Народної Республіки стала Прокламація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р. Вона містила вимогу щодо підготовки проєкту конституції, яка б гарантувала громадянам Української держави пряме, рівне, таємне виборче право на основі пропорційної виборчої системи; національно-культурну автономію та представництво у парламенті від національних меншин [6, с. 131].

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада ухвалила малу, тимчасову Конституцію – «Тимчасовий Основний закон ЗУНР». Основний закон декларував проголошення держави «на підставі самовизначення народів, охоплюючи весь простір колишньої австро-угорської монархії, заселений переважно українцями»; легалізував державний суверенітет ЗУНР та її кордони. Носієм суверенітету Конституція ЗУНР проголошувала народ, який здійснює свою владу через представницькі органи, обрані громадянами на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права за пропорційною системою виборів. Функції парламенту мала виконувати Українська Національна Рада, а повноваження уряду – Державний Секретаріат [4, с. 58-59].

Як зазначає Б. Й. Тищик, у роз'ясненні Української Національної Ради від 15 листопада 1918 р. наголошувалося, що згідно Основного закону організація державної влади в ЗУНР будеться на принципах народовладдя, верховенства і суверенітету народу. Основними пріоритетами ЗУНР є демократичні засади виборчого права, захист прав трудящих, рівноправність громадян незалежно від віросповідання, раси, нації, статі [6, с. 159]. Це засвідчує, що в основу Тимчасового Основного закону ЗУНР 1918 р. було покладено конституційну традицію правового обмеження державної влади.

Директорія, яка прийшла до влади в Україні у грудні 1918 р., офіційно не визнала себе правонаступницею УЦР. Однак у процесі конституювання нової організації державної влади, вона спиралася на державотворчий досвід УЦР. Програмними документами конституційного характеру, що відображали прагнення Директорії до втілення у життя української національної конституційної традиції стали політико-правові декларації та конституційні законодавчі акти.

Конституційним програмним документом слід вважати «Універсал Трудового конгресу до українського народу», прийнятий Трудовим Конгресом 28 січня 1919 р., який декларував закріплення демократичного ладу в Україні. Першим конституційним нормативним актом Директорії УНР став «Закон про форму влади на Україні», ухвалений Трудовим Конгресом у січні 1919 р. Згідно із Законом Конгрес шляхом виборів за принципом пропорційного представництва від усіх його партійних фракцій формував галузеві комісії. Директорії УНР надавалася верховна влада в Україні: право видавати закони, які затверджував Трудовий Конгрес та формувати Раду Народних Міністрів, якій належала виконавча влада. Таким чином, Трудовий Конгрес визнавав, що найвищу владу в державі між сесіями Конгресу тимчасово здійснює Директорія [7, с. 346-347].

Директорія УНР відмовилася від впровадження у життя Конституції УНР 1918 р. та працювала над підготовкою власної Конституції. Але за складних військовополітичних умов уряд С. Петлюри не зміг санкціонувати та ввести у дію підготовлений конституційною комісією проєкт Конституції – «Основний державний закон Української Народної Республіки» 1920 р. [9, с. 92].

Згідно з проєктом Конституції УНР 1920 р. Україна визнавалася суверенною, унітарною державою. Артикул 2 проголошував принцип поділу державної влади на законодавчу (Державна Рада), виконавчу (Голова держави і Рада Міністрів) і судову владу (незалежні суди) [9, с. 95]. Розділ IV законодавчу владу закріплював за Державною Радою – однапалатним парламентом. Вона обиралася шляхом загальних, рівних, прямих виборів

таємним голосуванням за пропорційною виборчою системою [9, с. 102-111]. У розділі V верховну виконавчу владу закріплено за Головою держави і Радою міністрів, які несуть відповідальність перед парламентом. Голова держави, якого обирає парламент, затверджує Голову Ради міністрів та міністрів [9, с. 110, 112].

Проєкт Конституції УНР 1920 р. детально врегульовував політичні, соціально-економічні, особисті та культурні права і свободи громадян. Так, зокрема, громадяни УНР мали право захищати свої трудові права, звертатися до уряду з петиціями, мали право емігрувати за кордон, заборонялися принизливі покарання. Позбавлення громадянських прав допускалося тільки на певний термін і лише за умов «виняткового стану» [9, с. 101]. Проєктом передбачалася відповідальність держави перед громадянином, що є одним із найважливіших елементів правової держави [10, с. 104-105].

Діяльність місцевого самоврядування врегульовував розділ VII проєкту Основного державного закону УНР 1920 р. Органи місцевого самоврядування повітів, земель, громад, волостей, містечок і міст повинні були обиратися шляхом непрямих виборів за пропорційною виборчою системою урахуванням цензу осілості [9, с. 115]. Спираючись на принципи децентралізації влади, проєкт Конституції УНР 1920 р. не допускав підпорядкування органів місцевого самоврядування по вертикалі, а також проголошував автономію самоврядування у стосунках із місцевою адміністрацією. Органи самоврядування мали право встановлювати місцеві податки та повинності. Місцеве самоврядування могло захищати порушені права у Найвищому Адміністративному Суді [9, с. 115].

Отже, конституційний проєкт доби Директорії спирався на національну конституційну традицію правового обмеження державної влади. Директорія не відмовилася від соціал-демократичної ліберальної доктрини УЦР, що свідчить про наступність конституційної традиції. Конституціоналізм УНР доби Директорії отримав часткове юридичне закріплення в окремих конституційно-правових актах. Але за умов війни та короткий період перебування Директорії при владі жоден із проєктів Конституції не набув чинності, а конституційно-правові акти і програмні документи не були реалізовані на практиці.

За умов, коли територія України була окупована сусідніми державами, 12 листопада 1920 р. уряд УНР на чолі з С. Петлюрою ухвалив два конституційні закони, які мали діяти до прийняття Конституції УНР «Закон про тимчасове верховне правління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» (далі – Закон про тимчасове верховне правління УНР 1920 р.) та «Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки» (далі – Закон про Державну Народну Раду УНР 1920 р.). Зазначені закони врегульовували діяльність вищих органів державної влади УНР: Директорії, Державної Народної Ради і Ради Народних Міністрів. Згідно Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. Директорія проголошувалася одноосібним органом, який очолює Голова Директорії. Законодавство не врегульовувало порядок формування та функціонування цього органу. До повноважень Голови Директорії відносилися промульгація законів, ухваленних Державною Народною Радою, призначення Голови Ради Народних Міністрів та членів уряду, здійснення зовнішньополітичної діяльності та інше. Законодавство не передбачало відповідальності Голови Директорії перед Державною Народною Радою [4, с. 68].

Розділ IV Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. врегульовував статус Ради Народних Міністрів як вищого, колегіального органу виконавчої влади УНР. До складу Ради Народних Міністрів входили Голова, міністри та державний секретар. За свою діяльність Рада Народних Міністрів несла відповідальність перед Державною Народною Радою [4, с. 70].

Відповідно до Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. Державна Народна Рада мала статус органу законодавчої влади. Як зазначено у ст. 3, порядок виборів депутатів Державної Народної Ради та її кількісний склад визначається «особливим законом» [4, с. 71]. До повноважень Державної Народної Ради належав контроль за діяльністю уряду та оголошення йому вотуму недовіри, затвердження державного бюджету, ратифікація міжнародних угод, питання війни і миру.

Конституційні закони детально врегульовували законодавчий процес в УНР. Розділ III Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. та розділ IV Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. визначали порядок подання законопроектів, їх розгляд і санкціонування, публікацію законів та набуття ними чинності. Право законодавчої ініціативи належало Раді Народних Міністрів та Державній Народній Раді [4, с. 68-69, 74-76]. На підставі ст. 13 Закону про тимчасове верховне правління УНР 1920 р. за умов, коли Державна Народна Рада не може функціонувати, право санкціонувати закони належить Раді Народних Міністрів та Голові Директорії [4, с. 69]. Ст. 25 Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. надавала право громадянам УНР звертатися до Державної Народної Ради з петиціями – скаргами на діяльність державних установ [4, с. 75].

Згідно ст. 30 і 31 Закону про Державну Народну Раду УНР 1920 р. судова влада в УНР належала Вищому Суду Республіки. До його компетенції було віднесено розгляд справ про адміністративні правопорушення та кримінальні злочини, скоєні членами уряду та іншими державними службовцями [4, с. 76].

Таким чином, тимчасові конституційні закони Директорії УНР 1920 р., ухвалені за умов надзвичайного

воєнного стану, зосереджували верховну владу в руках Голови Директорії, надавали йому широкі повноваження в галузі виконавчої влади, що, на погляд автора, є ознакою встановлення президентсько-парламентської республіки. Закладений принцип розподілу державної влади на три гілки та систему стримувань і противаг свідчить про наступність конституційної традиції правового обмеження державної влади.

Отже, аналіз конституційного законодавства доби визвольних змагань 1917-1920 рр. свідчить про те, що його розробники спиралися на національну конституційну традицію та європейський конституційно-правовий досвід. Важливою складовою національної конституційної традиції було конституційне закріплення механізму обмеження державної влади, який спирався на інститут народо-владдя; виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів влади; обмеження влади шляхом її поділу на три гілки та запровадження механізму стримувань і противаг; інститут місцевого самоврядування та децентралізацію влади. Межі державно-владної діяльності органів публічної влади визначалися суверенітетом народу, правами і свободами людини і громадянина, а також втіленням у конституційну практику механізму обмеження державної влади, що передбачено конституційними актами Української Народної Республіки та Західно-української Народної Республіки 1917-1920 рр.

На прикладі конституційних актів України доби визвольних змагань 1917-1920 рр. можна стверджувати, що українська конституційна традиція характеризувалася сприйняттям прогресивних вітчизняних політико-правових учень та досягнень конституційної теорії і практики розвинутих демократичних країн світу, що в кінцевому результаті засвідчує європейський цивілізаційний вибір України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституційне право України: прагматичний курс : навчальний посібник. За заг. ред. М. В. Афанасьєвої, А. А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
2. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 1. (4 березня – 9 грудня 1917 р.). Ред. кол. В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк та ін. Київ : Наук. думка, 1996. 587 с.
3. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : У 2-х т. Т. 2. (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Ред. кол. В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк та ін. Київ : Наук. думка, 1996. 421 с.
4. Історія конституційного законодавства України: Збірник документів. Упор. В. Д. Гончаренко. Харків : Право, 2007. 256 с.
4. Мірошніченко М. Ідея конституційної держави в стратегії державотворення за доби Української Народної Республіки. *Юридичний журнал «Право України»*. 2017. № 11. 54. С. 58-57.
5. Тищик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923): історія держави і права. Львів : Тріада плюс, 2004. 392 с.
6. Бойко І.Й. Конституційні традиції в УНР за Директорії. *Конституційна традиція української державності*. Відп. ред. С. Головатий. Київ: Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» ім. В. Стуса, Юридичне видавництво «Право України», 2021. С. 344-349.
7. Томенко М. Україна: історія Конституції : навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 144 с.
8. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. Київ : Товариство «Знання України», 1993. 192 с.
9. Медвідь А. Б. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах Української Народної Республіки 1917-1921 років. *Економіка та право*. 2016. № 1(43). С. 100-107.